

پای افزار ایرانیان از دیرباز تا دوره ی قاجار:

پیشینه

نمونه ی کفش سربازان مادی و پارسی با بندی بلند برای بستن به دور ساق پا

بنا بر آنچه که در اسناد تاریخی به جای مانده ، زمانی که نخستین زیستگاه انسانی در حوالی کرمانشاه امروزی بنا شد، مردم پاپوشی از پارچه و بندی برای بستن به دور مچ پا داشتند. این نوع کفش بعدها با تغییرات اجتماعی به کفش مخصوص طبقه ی عامه مردم و طبقه اشرافی تبدیل شد که حکایت از مرتبه ی اجتماعی افراد داشت.

پاپوش در ایران بر اساس نگرش‌های قومیتی، اعتقادی و تاریخیچه ی طولانی دارد و از زمان قدرت‌گیری امپراتوری‌های بزرگ در سال‌های قبل از میلاد، دچار تغییرات بسیاری شده است.

برای مثال، سربازان مادی و پارسی نوعی کفش خاص استفاده می کردند که دارای بندی بلند برای بستن به دور ساق پا بود، اما در بین افراد رده بالا از کفش‌های مخصوص درباری استفاده می کردند که از مرغوب‌ترین پارچه ها ساخته شده و ودر جلو کفش سه ردیف بند داشت.

کفش مخصوص درباریان و افراد رده بالا با سه دیف بند در جلو که از مرغوبترین پارچه ها ساخته می شده

بعد از اسلام، کفش‌های مردان و زنان جزییات بیشتری پیدا کرده و به سبک عربی ساخته می شد.^۱ سپس در قرون بعد و در دوران صفویه، بار دیگر کفش ایرانی وارد مرحله جدیدی از زیبایی و هنر شد. با این حال، با توجه به گذر تاریخ می توان پاپوش ایرانی را بر حسب ادوار تاریخ به دوران باستان و بعد از حضور اسلام در ایران تقسیم کرد.

پاپوش دوره قاجار

در ایران قدیم پابرنه راه رفتن را بد می دانستند و اگر کسی در صورت داشتن توان مالی برای خود و خانواده اش کفش و لباس مناسب تهیه نمی کرد، مرتکب گناه می شد.

در ایران قدیم از انواع بافته‌ها، چرم، پوست، چوب و استخوان، پاپوش‌های زیبایی می دوختند و امروزه گیوه دوزی، چارق دوزی، چوموش دوزی و... از صنایع دستی رو به نابودی ایران هستند.

پوشاک دختران جوان در داخل خانه، در اواخر دوره ی قاجاریه. کفشها، جورابها، لباسها و حتی مدل مو و زیورآلات آنها متأثر از پوشش غربی است. قبل از معمول شدن کفشهای اروپایی در ایران، کفش زنان "کفشهای راحتی نوک برگشته" که به آنها "مسافری" یا ساغری می گفتند بود، ولی پس از مدتی در تهران چند مغازه دار زردشتی و ارمنی شروع به فروش کالاهای وارداتی اروپایی کردند که از جمله ی آنها، کفشهای چرمی سیاه و براق کوچکی بود به نام «قونداره». در این زمان گرچه پوشیدن کفش روبسته، دستک دار و پاشنه دار در ایران، چه برای مردها و چه زنهار، کاری ناپسند بود، به تدریج پوشیدن این کفشها به تقلید از غرب در جامعه ایرانی معمول گردید.

کفش مردان براساس توان مالی شخص در این دوره : گیوه، چاروق و نعلین بود.

پولاک درباره پاپوش مردان می گوید: "پاها با جوراب‌های کوتاهی پوشیده شده است که فقط تا قوزک می رسد. او نوع بافت آنها را شبیه شال‌ها نوشته و گفته با میل بافته می شده است. کفش مردان هم گشاد و آزاد توصیف کرده به طوری که ساده از پا خارج می شده است (احتمالاً شبیه آنچه روحانیون امروز می

^۱ - جلوی کفش نوک تیز بود. اما در عین حال شکل عربی تاثیر عمیقی در نوع و ساختار کفش ایرانیان- نسبت به لباس - نداشته است.

پوشند و نعلین نامیده می‌شود). پاپوش روحانیون و منشی‌ها هم شبیه دمپایی دانسته که از چرم ساغری با نوک‌های منقاری شکل و کاملاً برگشته بوده که پاشنه‌هایی بسیار بلند و نازک و مخروطی شکل دارد." "کفش ساغری" در ایران متداول بود که بتدریج کفش دستک دار جای آن را گرفت. عبدالله مستوفی در کتاب شرح زندگانی من، شرح زیبایی در همین زمینه دارد:

" کفش‌های اعیان زاده‌های شیک، کفش دستک‌دار بود. کفش‌هایی که روی پا و ساق را بپوشاند هنوز به تهران نیامده و اگر هم آمده بود عمومیت نداشت و به اصطلاح زمان بعضی جلف‌ها بودند که از آن کفش جهت راحتی پا و محافظت از سرما می‌پوشیدند. یک مرتبه در دوازده سالگی بر حسب تصادف یکی از این کفش‌ها نصیبم شد که هیچوقت جرأت نمی‌کردم جلو بزرگترها آن کفش را پا کنم!"

ویلز نیز کفش مردان این دوره را این گونه می‌داند:

"کفش مردان بطور معمول از جنس اروسی (کفش‌های روسی) کفشی ساده و بدون هر نوع چفت و بند و سگک است. در حالی که انواع دیگر کفش‌ها به فرم و اندازه‌های مختلف هم دوخته می‌شود، روحانیون کفش مخصوص بخود با پاشنه‌های چوبی بنام «نعلین» دارند. چکمه و پوتین هم بیشتر مخصوص سوار کاران است."

کلمات و اصطلاحات مخصوص مورد استفاده در قدیم:

موزه (کفش)، موزه دوز(کفاش)، نالین یا نعلین (کفش) که هر کدام انواع خودش را داشته؛ مثل موزه میکائیلی یا نعلین ساغری و...

ریشه نام پوشه‌های قاجار در لغت‌نامه دهخدا:

موزه [ز / ز] (ا) : به ترکی چکمه گویند. نوعی پا افزار که تا ساق پا و زیر زانو را می پوشاند و چکمه نیز گفته می شود .

دختران جوان در داخل خانه، در اواخر دوره قاجاریه، کفشها، جورابها، لباسها و حتی مدل مو و زیورات آنها از نفوذ پوشش غربی در ایران عصر قاجار حکایت می‌کند.

- **چارق:** [رُ] (ترکی، اِ) نوعی از کفش صحراییان، چاروق، پوزار، پای افزار، پاپوش، چاموش، شم و پالیک. نوعی کفش که از انبان^۲ می‌سازند که آن را با ریسمانهای کلفت به پای می‌بستند و فقرای روستا و ساریبانان می‌پوشیدند. پاپوش که زیر آن پوست و روی آن ریسمان است.

چارق از جنس چرم موزه پوشاک

- **ساغری:** [غَ] (ترکی، اِ) چرمی است که روی آن ناهموار است. و از پوست کفل گورخر و اسب و استر و خر و الاغ ساخته می‌شود. نوعی کفش مخصوص است که جنس آن تیماج الوان و بیشتر به رنگ سبز است. شکل ظاهری کفش شبیه نعلین نوک برگشته است و رویه و کناره‌های کفش را با نخ‌های ابریشمی رنگی رودوزی و گلدوزی می‌کنند. شکلی خاص دارد تا جایی که به جرأت می‌توان گفت نظیر این طراحی در سبک‌های امروزی نیز دیده می‌شود. نام دیگر این نوع کفش کومخ یا کومیخ است که در خراسان در دوره قاجار به آن مسافری هم می‌گفتند.

نه از پوست دباعی شده گوسفند دست می‌کنند.

ساغری های موجود در موزه پوشاک سلطنتی مجموعه ی سعد آباد

ساغری هاز جنس چرم

- **نعلین** [نَ لَ] (عِ) تشبیه نُ نعل است ، به معنی جفتی کفش . (یادداشت مؤلف) . || یک جفت کفش چوبین . (ناظم الاطباء).

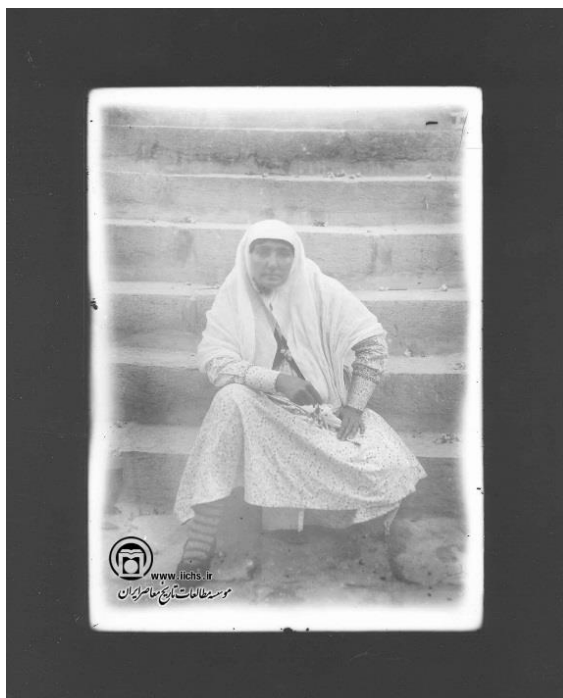
نعلین پاپوش مخصوص روحانیت

- گالش : با دو معنی ۱- به زبان مازندرانی " گاوبان " و ۲- در زبان روسی "پاپوش لاستیکی یا کفش لاستیکی " است.

گالشهای زنانه و مردانه پلاستیکی

- قونداره

زنان جوانی که جوراب و کفش - از نوع قونداره- به تن دارند

در زمان قاجار کفشها اغلب به شکل نعلین یا گاهی به تقلید از کفشهای فرنگی به شکل "قونداره"^۳ بود که از چرم رنگین یا تیماج دوخته میشد.

دلایلی که تغییرات پوشاک ایرانیان در دوره قاجار به وجود آورد :

۱- انعکاس قدرت شاه و خانواده شاهنشاهی و تقلید از پوشش مورد تایید این گروه توسط گروه های دیگر با رعایت سلسه مراتب قدرت به این معنی که درباریان از شاه، اشراف از درباریان و قشرهای دیگر از اشراف الگو می گرفتند.

۲- تاثیر روحانیون و علمای دین بر گروهی دیگر و ایجاد نوعی بی اعتنایی و گاهی مخالفت با پوشاک درباریان - رویکرد "مخالفت" و "ایستادگی" - رویکردی که منبع الهامش سنت و عرف بود.

۳- تقلید از اروپاییان در قامت نمایندگان دنیای مدرن و پس از آنها، فرنگرفتگان و روشنفکران ایرانی

۴- دوگانه‌نگاری یا نگاه ثنویتی "پیشرفته" - "عقب‌مانده" به عبارتی "توسعه‌یافته" - "توسعه‌نیافته" در جامعه ایرانی : جامعه ایران پیشرفت را در غرب مدرن می‌دید و اروپاییان ، نماد افراد پیشرفته بودند و پوشش آنها نماد ترقی، علم و پیشرفت بود.

پاپوش های موزه پوشاک:

در طبقه نخستین موزه پوشاک درگالری مربوط به نمایش آثار مربوط به دوره ی قاجار تعدادی از پاپوشهای ذکر شده در این مقاله موجود است . از جمله : ساغری ، نعلین و چاروق

^۳ - قونداره کفشهای سیاه براق کوچکی بود که در عصر ناصرالدین‌شاه از اروپا وارد ایران می شد.

بد نیست بدانیم :

- سواران زرینه کفش، یعنی سوارکارانی که در سپاه ایران باستان پرچم (درفش کاویان) را حمل می کردند، کفش هایی طلایی رنگ می پوشیدند که از نخ طلا (گلابتون) بافته می شده.
- ایرانیان معتقد بودند که لنگه کفش پاره در بیابان نعمت خداست. قابل توجه کسانی که خیلی زود کفش های سالم را دور می اندازند.
- در روزهای ابتدایی پایتخت شدن تهران در بازار بزرگ شهر راسته ای به نام «بازار اُرسی دوزها» وجود داشت . بازار شامل ده ها مغازه کفش فروشی بود. این مغازه ها اختصاصی بودند به این معنی که مغازه کفش های زنانه از مغازه کفش های مردانه مجزا بود و برای کفش های بچگانه هم اُرسی دوزی های جدا وجود داشت.
- از «پاشنه بخواب» و «پاشنه خواب» تا «نعلین»
کفشها در آن زمان تنوع زیادی نداشتند و انتخاب مردم برای کفش محدود بود . اصلی ترین کفش های مردان آن روزگار «اُرسی های چرمی» و «نعلین» بود که اولی پاشنه داشت و به عنوان یک کفش رسمی با چند شکل «دهان دولچه ای»، «سگکی»، «پاشنه خواب» و «پاشنه بخواب» عرضه می شد و دومی کفش های بدون پاشنه بود که از چرم های زرد و قرمز ساخته شده و کفش های راحتی آن دوره به حساب می آمد. زنان در ده ها سال پیش هم کفش های پاشنه بلند و بدون پاشنه به پا می کردند. کفش های پاشنه کوتاه که کفش های راحتی بانوان بودند و اصطلاحاً به آنها «گالشی» گفته می شد چند مدل بندی، تسمه ای و سگکی داشتند و عمدتاً در ۲ رنگ قرمز و مشکی عرضه می شد . اما کفش های پاشنه بلند که بهترین و گران ترینشان کفش های جیر بود و متناسب با قیمت شان چند سالی دوام داشت . اما نکته قابل توجه و مشترک درباره کفش های مردانه و زنانه عصر قاجار ، نیاز این پایوش ها به نعل کوبی و میخ کوبی بود. در واقع همه کفشها بدون نعل کوبی و میخ کوبی قابل استفاده نبود و مشتری بعد از خرید کفش مورد نظرش حتماً باید آن را به دکان های نعل و میخ می برد تا پاشنه را با نعل یا میخ مناسب به بدنه کفش متصل کنند.

• محدودیت اندازه در کفش ها :

در روزگار دور پایتخت، کفش خریدن برای پایتخت نشینان اصلاً کار راحتی نبود. جدا از اینکه کفش ها فقط به چند مدل خاص محدود می شدند ۳ سایز هم بیشتر نداشتند. کفش هایی که زیر آنها ۳ خط کشیده می شد کوچک پا بودند، ۵ خطها ویژه میانه پاها و ۷ خطها کفش های سایز بزرگ به حساب می آمدند. بنابراین کمتر

کسی پیدا می‌شد که اندازه پایش دقیقاً با این ۳ سایز موجود برابری کند و به این ترتیب مردم آن روز و روزگار نزدیک‌ترین کفش به پایشان را انتخاب می‌کردند و بعد با تنگ و گشاد کردن، آن را به اندازه پایشان درمی‌آوردند. مشتری باید خود را با ۳ سایز کفش موجود در بازار وفق می‌داد، در چنین شرایطی خریدار همواره با کفش‌هایی مواجه می‌شد که یا برایش تنگ بود یا از پایش درمی‌آمد. راهکارهای جالب و منحصر به فرد تهرانی‌ها در این مواقع قابل تامل است، اگر کفش برایشان کوچک بود آن را آب زده، مرطوب کرده و بعد می‌پوشیدند تا کفش اندازه پایشان شود و در صورت کوچکتر بودن بیش از اندازه، آن را به پنبه‌دوز می‌دادند تا برایشان قالب بزند. یک شب تمام پنبه‌دوز کفش را دور قالب بزرگ‌تری می‌کشید تا صبح کفش فرم قالب را بگیرد و گشادتر شود. از طرفی دیگر اگر کفش اندکی گشاد بود -البته نه به اندازه ای که از پای مشتری دربیاید- معمولاً کاری انجام نمی‌دادند؛ به امید جمع شدن، آن را در آفتاب می‌گذاشتند. در صورت گشادی بیش از اندازه جلوی آن پنبه یا پارچه می‌گذاشتند و به این طریق کفش را اندازه پای خریدار می‌کردند.

• کفشهای تا به تا :

نکته جالب توجه دیگر درباره کفش‌های عصر قاجار تا به تا بودن آنها بود. چون در آن زمان کفش‌ها بدون قالب‌های مشخص و به دست اُرسی‌دوزها دوخته می‌شد معمولاً هیچ دو جفتی شبیه هم در نمی‌آمد و گاهی در دوخت و حتی اندازه لنگه‌های کفش با یکدیگر متفاوت بودند. کفش فروش‌ها برای اینکه در این زمینه صدای مشتری درنیاید یک اصطلاح را باب کرده بودند و می‌گفتند: «اگر دوزنده کفش را جفت بدوزد مادرزنش خواهد مرد و برای پوشنده هم خوش‌شگون نیست.»

• **خرید از راه دور:** در آن روزگار تا جایی که امکان داشت بانوان محجبه از خانه بیرون نمی‌آمدند به غیر از مسیررفت و برگشت تا حمام‌های عمومی تا خانه کمتر خانمی در کوچه و خیابان‌های پایتخت دیده می‌شد. در روزگاری که آرایشگر و طیب برای رسیدگی به امور بانوان به خانه‌ها احضار می‌شدند تا خانم خانه از بیرون رفتن بی‌نیاز شود خرید کفش بانوان هم از راه دور انجام می‌شد. این‌طور که «نصرالله حدادی» پژوهشگر تهران قدیم می‌گوید مردان متعصب پایتخت‌نشین که از بردن خانم‌هایشان به اُرسی‌دوزی اجتناب می‌کردند کف پای آنها کاغذی می‌گذاشتند و اندازه پایشان را روی آن می‌کشیدند. بعد کاغذ را از روی خط‌ها برش می‌دادند و با این کاغذها که نشان‌دهنده شماره کفش بود راهی مغازه‌های کفش‌فروشی می‌شدند.

• **مالیات نجاران را اُرسی‌دوزها بدهند.** کفش از آن دست پوشاک‌هایی بود که می‌شد در تمام مراحل ساخت آن از کوبیدن زیره کفش و بخیه‌کشی تا کشیدن رویه آن تقلب کرد. به این ترتیب که زیره

کفش را با کوبیدن بزرگ می‌کردند، در بخیه‌کشی به جای کوک‌های میلیمتری، کوک‌های نیم‌سانتی و یک‌سانتی و حتی بیشتر می‌زدند و در رویه‌کشی، رویه‌های کوتاه را با انبردست و دندان می‌کشیدند تا اندازه قالب کفش شود و بعد با موم داغ بریدگی‌های آن را می‌پوشاندند. به همین دلیل تهرانی‌ها همواره جماعت کفاش را به چشم یکی از متقلب‌ترین پیشه‌وران می‌دیدند. البته که در این میان، اُرسی‌دوزها و کفاش‌ها هم کم‌تقصیر نداشتند. «جعفر شهری» پژوهشگر تهران قدیم درباره کار فروشندگان کفش در بازار تهران نقل می‌کند که به محض اینکه فروشنده کفش را می‌فروخت و مشتری را برای کار نعلچی‌گری به اول بازار می‌فرستاد بلافاصله نمای دکان را تغییر می‌داد و جای خود را با یکی دیگر از فروشندگان مغازه عوض می‌کرد تا اگر مشتری از خریدش پشیمان شد و قصد پس دادن کفش را داشت نتواند تشخیص بدهد کفش را از کدام دکان و کدام فروشنده خریده است. این دغلکاری جماعت کفاش آنقدر پیشینه داشت که می‌گویند شاه عباس صفوی وقتی دید اُرسی‌دوزها چطور در کارشان تقلب می‌کنند و حتی از رویه‌های کوچک و بدون استفاده هم نمی‌گذرند و در عوض نجارها مجبور هستند خرده‌چوب‌هایشان را دور بریزند و مالشان را تلف کنند دستور می‌دهد مالیات نجاران را اُرسی‌دوزها بدهند!

فهرست منابع:

<https://seemorgh.com>

<https://dictionary.abadis.ir>

<https://seemorgh.com>

<https://www.yjc.ir/fa/news>

- شریعت‌پناهی، سید حسام‌الدین. اروپاییها و لباس ایرانیان، قومس، ۱۳۷۲.
- ضیاءپور، جلیل. پوشاک زنان ایران از کهن‌ترین زمان تا آغاز شاهنشاهی پهلوی، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۴۷.
- مستوفی، عبدالله. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران، زوار، ۱۳۴۱ - ۱۳۴۳.

- مولودی، شیلان. نشانه‌شناسی لباس در گذر تغییرات اجتماعی و سیاسی قاجار به پهلوی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر)، استاد راهنما: محمدرضا مریدی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، دانشکده هنر و معماری، ۱۳۹۳.

- نجمی، شیرین. نگاهی به پوشاک و زیورآلات بانوان دوره قاجار، تهران، مگستان، ۱۳۹۵.

گرد آوری و پژوهش: فاطمه خاتمی فر

کارشناس ارشد موزه پوشاک سلطنتی